

Gæstearbejderfortællinger – personlige erindringer og genforhandlingen af kollektive forestillinger

FORFATTER: Dragan Rylander Johansen, cand.mag. i historie, museumsinspektør ved Furesø Museer.

EMNEORD: Gæstearbejder; Immigration; Identitet; Oral History; Semiotik.

Abstract

In 2022-23 the Migration Museum of Denmark collected testimonies from Danish citizens with roots in Turkey, former Yugoslavia, Pakistan, India, and Morocco. They had first moved to Denmark in the 1960s and 1970s, a period where an expanding labor supply was desperately needed in many Western European countries to meet the demands of industrial production. This article examines the preparation and realization of the special exhibition *'The Guest Workers – Stories from the 70s'*. It describes the interviews, the participants, and their initial reactions and responses to questions regarding both their past and present experiences. Furthermore, it examines testimonies about everyday life in Denmark, reflections on changes in societal perceptions, and on self-perception and identity. Told from their own perspective, the stories of immigrants who were once considered guest workers take part in a process of renegotiation and redefinition of general feelings, imaginings, and narratives about the identity of an otherwise heterogeneous group of more or less visibly recognizable minorities. Drawing on a theoretical framework of semiotics, the article analyzes the collected testimonies as well as the curatorial choices and exhibition design. It explores how these elements semiotically shape the narrative, investigating how the exhibition communicates the material and immaterial heritage of citizens who arrived as guest workers in the 1970s.

Indledning

I efteråret 2022 påbegyndte Immigrantmuseet i Farum en erindringsindsamling blandt personer, der kom til Danmark i 1970'erne som gæstearbejdere. Ved at indsamle både livshistorier og genstande fra tidligere gæstearbejdere skulle historien om deres kultur- og identitetsspor i Danmark bevares som en

del af en fælles kulturarv. I sommeren 2023 åbnede særudstillingen *Gæstearbejderne - fortællinger fra 70'erne* og gav ordet til historiens hovedpersoner, så deres vidnesbyrd kunne få del i danmarkshistorien. I foråret 2025 udkom Immigrantmuseets bog om udstillingen og de indsamlede erindringer, hvor fortællingerne formidles gennem fotos og længere interviewuddrag fra deltagerne. Projektet er en anerkendelse af tidligere gæstearbejderes historie gennem indsamling sammen med repræsentanter for de historier, der sjældent har været formidlet i udstillingerne på danske museer.¹ I mit speciale på historiestudiet fra foråret 2022 anvendte jeg bl.a. semiotik som teoretisk perspektiv i analysen af identitetsdannelsesprocesser, som jeg fremlæste i forskellige vidnesbyrd fra tidligere gæstearbejdere.² Da jeg blev ansat til at arbejde med denne indsamling af erindringer, genstande og fotos var jeg af den overbevisning, at alle sanselige *tegn*, knyttet til fortællinger og forestillinger i det indsamlede materiale også ville bekræfte eller udfordre betydningsindhold i den udstilling, projektet skulle munde ud i. Men det var først, da jeg efter udstillingsåbning læste sprogforskeren Per Aage Brandts refleksioner om museumsformidling som semiotik, at det inspirerede mig til at anvende teorien som et redskab til at undersøge, hvordan udstillingen kan forstås og udfoldes gennem det semiotiske blik.³

Mit ærinde med denne artikel er således at afdække, hvordan de indsamlede erindringer, fotos og genstande udfolder sig i udstillingsrummet, og hvordan udstillingens formidling kan virke som med- eller modfortælling til de dominerende forestillinger og diskurser om 1970'ernes gæstearbejdere og deres liv i Danmark.

I artiklens første to afsnit vil jeg introducere læseren for centrale træk i baggrundshistorien og i den forskningsdiskussion, som jeg skriver mig ind i. Jeg tager afsæt i undersøgelsen af, hvordan betydning skabes og forhandles ud fra et semiotisk perspektiv, og forklarer min artikels sammenhæng til kønsforskning, sprogstudier og visuel kultur. Ved at fremhæve centrale pointer hos kulturteoretikerne Stuart Hall og Judith Butler argumenterer jeg for deres relevans i mit fokus på en udstilling om immigranthistorier. Jeg indsnævrer artiklens faglige diskussion ved at inddrage en dansk undersøgelse af Silke Holmqvist, der netop beskæftiger sig med repræsentationen af *gæstearbejderfiguren* i danske medier.

Efter den fagteoretiske rammesætning følger en redegørelse for projektets og artiklens metodiske fundament. Her reflekterer jeg over interviewerens rolle og subjektiviteten som permanent filter i mødet med deltagerne i et musealt indsamlingsprojekt. Med udgangspunkt i sprogforskeren Per Aage

¹ Hammer, Jeppesen og Jovanovic (red.): *Gæstearbejderne – fortællinger fra 70'erne*, 2025

² Jovanovic: *Immigrationshistorie og identitetsdannelsesprocesser i sidste halvdel af det 20. århundrede - en identitetshistorisk undersøgelse med afsæt i historien om arbejdsmigration til Danmark i 1960-70'erne*, upubliceret speciale i historie, Københavns Universitet, 2022.

³ Brandt: 'Hvad er et museum?', 1995

Brandts refleksioner over museet som semiotisk kommunikationsforhold fører jeg læseren frem til artiklens analyse ved at redegøre for dele af processen omkring indsamlingen og for semiotikkens kernebegreber som det konkrete metodisk-teoretiske udgangspunkt i museumsarbejdet. Ovenpå dette fundament undersøger jeg gennem hele analyseafsnittet, hvordan de indsamlede genstande, fotos, stemmer og erindringer fungerer som *tegn*, der formidler betydning, og afdækker, hvordan *tegn*-begrebet kan anvendes som et samlet perspektiv på netop *indvandringshistorie* og på den museale formidling af samme.

Et blik for forskellighed - Forskningsdiskussion og teoretisk afsæt

Udstillingens og denne artikels brug af betegnelsen *gæstearbejder* henviser både til en historisk periode og til forestillingen om en homogen minoritetsgruppe, der i begyndelsen af 1960'erne og 1970'erne blev betegnet som *udenlandske arbejdere*, *fremmedarbejdere* og altså *gæstearbejdere*. Senere blev betegnelser som *indvandrere*, *første-*, *anden-*, *tredjegerationsindvandrere* og *anden etnisk baggrund end dansk* sideløbende mere almindelige om nogle af disse personer, deres efterkommere og andre *synlige minoriteter*.⁴

Danske forskeres blikke blev rettet mod gæstearbejdernes liv og vilkår i Danmark allerede fra tidligt i 1970'erne. Interessen opstod i kølvandet på den store tilstrømning af arbejdsmigranter, som især blev muliggjort af den økonomiske vækst i Europa efter Anden Verdenskrig. Marshallhjælpen havde stimuleret genopbygningen og sat gang i industriproduktionen og arbejdsmarkedet, hvilket i 1950'erne og 1960'erne skabte en betydelig efterspørgsel på ufaglært arbejdskraft. Denne udvikling trak mange arbejdsmigranter til Vesteuropa frem til tidligt i 1970'erne, og senere kom andre til i forbindelse med familiesammenføring (*pull-faktor*). Mange valgte oprindeligt at rejse ud som gæstearbejdere på grund af ringe muligheder for økonomisk vækst eller social mobilitet i hjemlandet, og flere var samtidigt også drevet af nysgerrighed og eventyrlyst (*push-faktor*).⁵

Selvom enkelte af de tidlige undersøgelser gav adgang til vidnesbyrd om gæstearbejdernes oplevelser i Danmark, så handlede de fleste om det politiske systems indretning og om integration og diskrimination.⁶ Afsenderne var i begyndelsen oftest indfødte, men med tiden kommer der forskere eller forfattere med minoritetsbaggrund til. Den lave tilstedeværelse af minoritetsstemmer i de tidlige værker kan til dels forstås i lyset af sprogbarriererne. Det gælder især de immigranter, der kom som

⁴ Jovanovic: *Immigrationshistorie og identitetsdannelsesprocesser*, 2022

⁵ Blum: *Indvandrere og minoriteter*, 1982, s. 103.

⁶ Se bl.a. Petersen m.fl.: *Gæstearbejder i København*, 1970; Andersen: *Gæstearbejder – udlænding – indvandrere – dansker!*, 1979; Mirdal: "Tyrkiske kvinder i Danmark", 1982; Bajaj og Laursen: *Pakistanske kvinder i Danmark*, 1988; Jeppesen: *Unge indvandrere*, 1989; Tøgeby: *Fremmedhed og fremmedhad i Danmark*, 1997; Jønsson: *Fra lige muligheder til ret og pligt*, 2018.

ufaglært arbejdskraft og deres efterkommere.⁷ Valget om ikke at udtale sig eller blande sig kan også hænge sammen med risikoen for at blive misforstået eller forvrænget af *autoriteter*, der repræsenterer majoritetssamfundet, og som man oplever kun at have meget lidt til fælles med på grund af kulturelle eller socioøkonomiske forskelle.⁸ De kvalitative undersøgelser og dem, der anlægger et identitetsperspektiv på det at være indvandrere eller efterkommer, er først vundet frem inden for de sidste 20-30 år.⁹ Forskningsinteresse og fokus har naturligvis også noget at gøre med samfundsmæssige og teoretiske bevægelser eller skoler og tilvænningen til nye videnskabelige vendinger.

Forskellighed som tegn

Lingvistikken og semiotikkens kernebegreber *tegn* og *betydning* fandt siden 1960'erne oftere også anvendelse i tolkningen af ikke-lingvistiske kommunikationsformer og til kritik af ideen om faste systemer og stabil mening. Det var især inden for felter som kulturstudier og kønsforskning, hvor begreberne blev udvidet til at omfatte kroppe, handlinger og kulturelle manifestationers forskellighed. Lingvisten Ferdinand de Saussure formulerede i 1916 teorien om kommunikationen mellem "*signifiant*" (*tegn*) og "*signifié*" (*betydning*) og den mentale kobling mellem et manifesteret udtryk (i form af bogstaver, symboler, billeder, lyd oa.) og et specifikt betydningsindhold i vores bevidsthed.¹⁰ Medieforskeren Stuart Hall tog afsæt i teorien om *tegn* og *betydning*, da han i 1973 påviste, hvordan mediernes repræsentation af sorte briter var med til at konstruere et ensidigt billede af minoriteter med mørk hudfarve. Hudfarven som et specifikt kropstegn blev gentagende forbundet til bestemte forestillinger om kriminalitet og sociale problemer.¹¹ I dansk sammenhæng findes der lignende nyere undersøgelser om fremstillingen af indvandrere i danske medier.¹² Det vender jeg tilbage til. Kønsforskeren Judith Butler påpeger, at kønnet er et *performativt tegn*: identitetskategorier som *mand* og *kvinde* er ikke forhåndsdefinerede, men konstitueres gennem gentagne praksisser. Hun fremhæver, at disse praksisser ikke blot udtrykker, men faktisk skaber den identitet, de tilskriver. Præcis fordi køn er gentagelse og normativ regulering, kan identitetskategorierne også udvides, udfordres og omformes, når normerne nedbrydes eller genfortolkes.¹³

Denne *læsning* af kroppen som *tekst* eller *tegn* har også været anvendt som et redskab til at tolke,

⁷ Jeppesen: *Unge indvandrere*, 1989, s. 148.

⁸ Bayram: "En indvandrers syn på forskning", 1983.

⁹ Bl.a. Pedersen og Selmer: *Muslimsk indvandrerungdom*, 1991; Møller: *Identitet og kodevekslen*, 2001; Staunæs: *Køn, etnicitet og skoleliv*, 2004; Simonsen: "Hvor dansk skal man være for at være dansk?", 2017.

¹⁰ Saussure: *Course in General Linguistics*, 1974.

¹¹ Hall: "Fjernsynsdiskursens indkodning og afkodning", 2015 (1973).

¹² Se bl.a. Andreassen: *Der er et yndigt land*, 2007; Holmqvist: *The Figure of the Guest Worker*, 2021.

¹³ Butler: *Gender Trouble*, 1990.

hvordan performativitet og krops-*tegn* påvirker adgangen til forståelsesfællesskaber i andre specifikke sammenhænge.¹⁴ Det vidner om *tegnets* brede anvendelighed i forståelsen af kultur og identitet. Mette Sandbye, der er forsker i visuel kultur, har argumenteret for, at man også kan betragte private fotos og familiealbums som performative handlinger. De er ikke blot passive aftryk af fortiden, men udfylder identitetsforestillinger og fungerer som en verdensskabende praksis, hvor tilværelsen både dokumenteres og forhandles. For en gæstearbejderfamilie fungerer de altså både som udtryk for og som etablering af en selvforståelse og en tilværelse i Danmark, men også som kommunikationen af den nye virkelighed til og fra hjemlandet.¹⁵ Det gælder ikke kun arbejdslivet og immigranternes familiealbums, men også alle mulige andre omstændigheder og situationer, som fremstilles og foreviges i billedform.

Jeg forstår *tegnet* som en del af et ikke-essentialistisk begrebsapparat, der er centralt i udfordringen af unuancerede og ureflekterede forestillingsmekanismer og generaliseringer om både alder, køn, etnicitet og andre identitetskategorier. Semiotikken tvinger os til at reflektere over, hvordan vi som mennesker skaber mening og forståelige rammer i den verden, vi lever i. Ved at anvende semiotikken som teoretisk prisme i læsningen af musealt arbejde får museet og andre institutioner, der formidler historie og identitetsforestillinger, et væsentligt redskab til at italesætte den kommunikation, man iscenesætter, når man f.eks. indsamler og (gen)fortæller folks erindringer i udstillinger. *Tegn*-begrebet kan gøre den almene opfattelse af museer som centrale aktører i ud- og omformningen af den kollektive hukommelse teoretisk håndgribelig.¹⁶

Gæstearbejdere som en figur - eller tegn

Historiker og medieforsker Silke Holmqvist undersøger i sin ph.d.-afhandling *The figure of the guest worker - Emotions, places and images of immigration in Denmark ca. 1960-1989* hvordan gæstearbejdere portrætteres i tv-udsendelser i den omtalte periode. Holmqvist viser, hvordan generaliserende fremstillinger udkrystalliseredes i den kollektive bevidsthed og fortsætter med at skabe associationer til *synlige minoriteter* i eftertiden. Virkelighedsopfattelsen formes af levende billeder, hvor gæstearbejdere og synligt *betegnede* personer igen og igen portrætteres med bestemte personlighedsmæssige og sociale karaktertræk. De ydre karaktertræk kan være biologiske såvel som kulturelle, men associationerne, der følger med de synlige *tegn* på kroppen, påvirkes ifølge Holmqvist også stærkt af intertekstualitet eller underforståede henvisninger, der følger med specifikke geografiske steder (togstationer, betonbyggerier og gader) eller tilstande (vemod, social nød,

¹⁴ Se bl.a. Søndergaard: *Tegnet på kroppen*, 2006; Staunæs: *Køn, etnicitet og skoleliv*, 2004; Degn og Sørholm: *Tørklædet som tegn*, 2011.

¹⁵ Sandbye: *Fra Instamatic til Instagram*, 2025, s. 140 ff.

¹⁶ Davison: 'Museums and the Re-shaping of Memory', 2005, s. 158.

kriminalitet), som *gæstearbejder*-figuren ofte fremstilles i forbindelse med. Holmqvist læser sine kilder (omkring 250 tv-programmer og filmklip i DR's arkiver fra årene 1960-89) med det teoretiske afsæt, at konkrete steder og følelser altid konstituerer hinanden indbyrdes.¹⁷ Det betyder således både, at et sted kan vække bestemte følelser og forestillinger, f.eks. om gæstearbejderen oplevelser i deres fritid, men også omvendt, at et sted kan blive til på baggrund af "*the emotional qualities it has historically been associated with or perceived to facilitate*."¹⁸ Holmqvist viser, at det snarere er beskuerens følelser og personlighed, man får noget at vide om, når gæstearbejdere portrætteres i både fakta- og fiktionsgenren på dansk tv mellem 1960-89. Filmene afspejler ifølge Holmqvist en samfundskritisk opfattelse i tiden om, at det moderne, postindustrielle velfærds- og forbrugssamfund er fremmedgørende for mennesket.¹⁹ Her bliver samfundets moralske forfald synliggjort af skarpe kontraster i kulturmødet mellem *gæstearbejderfiguren* og *Danmark/Vesten*. Den uspolerede gæstearbejder er dydig, arbejdsom og sparsommelig, og det moderne samfund vil også opsluge, omvende og spolere gæstearbejderen, der oftest portrætteres som en mand.²⁰

Holmqvist tager afsæt i følelses- og affektteori i studiet af både kollektive og individuelle forestillinger. *Tegn*-begrebet og semiotikken indgår som en integreret del af det medieforskningsfelt, hun bidrager til. Selvom der er tale om en *figur* og ikke et *tegn*, så er semiotikkens begrebsapparat både til stede i læsningen af empirien og fungerer som et underliggende lag i en bredere forståelsesramme, hvor følelser og emotioner ledsager betydningsdannelse omkring kroppen og identitetsforestillinger gennem *visuel semantik*.²¹ Følelseslivet eller forestillingerne påvirker *figurens* handlingsmuligheder, og altså den mulige performativitet. Her kan handling i tråd med Judith Butlers teori om performativitet forstås som de gentagne praksisser, hvor igennem identitet ikke blot udtrykkes, men faktisk skabes og fastholdes. Forestillingerne om *gæstearbejderens* identitet og handlingsmuligheder reproduceres herefter både indefra, i individets selvforståelse, og udefra, i den måde personer og grupper kategoriseres i og af omgivelserne.

Interviewernes rolle og subjektivitet i erindringsindsamlingen

Indsamlingsprojektet startede med en række metodiske overvejelser omkring vores egne forudsætninger for arbejdet og en klarlægning af, hvad vi bragte med ind i fortællingen, og hvad vi håbede at lære og nuancere gennem projektets deltagere. Jeg kendte kun omridset af Holmqvists arbejde om den medieskabte *gæstearbejderfigur* inden projektets start, men var af den overbevisning

¹⁷ Holmqvist: *The Figure of the Guest Worker*, 2021. s. 16.

¹⁸ Holmqvist: *The Figure of the Guest Worker*, 2021, s. 34ff.

¹⁹ Holmqvist: *The Figure of the Guest Worker*, 2021, s.156

²⁰ Holmqvist: *The Figure of the Guest Worker*, 2021, s.46.; s.201ff.

²¹ Holmqvist: *The Figure of the Guest Worker*, 2021, s.11.

at vores indsamling af tidligere gæstearbejders erindringer netop ville blive en genforhandling af de stereotypiske forestillinger om gæstearbejderne, fordi de var personlige. Det specifikke ville blive en nuancerende overbygning til det stereotype, og fraværet af fortællinger, der bekræfter alle de generaliserede, medieskabte forestillinger, ville netop blive det interessante i udstillingens fortælling. Vi var tre interviewere med hver vores faglige baggrund og erfaringer inden for emnet. Som faghistoriker og videnskabelig assistent udarbejdede jeg projektets interviewguide med udgangspunkt i museets interne projektbeskrivelse og med afsæt i en række centrale metodiske værker om kvalitative interviews og personlige erindringer.²² Men subjektiviteten og den mere eller mindre nære og personlige kontakt til deltagerne, hvis historie var mere eller mindre genkendelig for os som interviewere, ville uundgåeligt påvirke udfaldet af vores interviews og af formidlingen. Holmqvist bemærker f.eks., at *"the figure of the guest worker is not only deconstructed in my studies but also negotiated through my personal and professional imaginings."*²³ I erindringsindsamling påvirkes altså ikke alene interviewpersonen men også intervieweren. Historikeren Valarie Yaw opfordrer til, at man som interviewer er opmærksom på, at forskelle og ligheder mellem interviewer og informant har indflydelse på interviewet, at ens egne holdninger og motivationer kan præge processen, at man bliver opmærksom på, hvilke spørgsmål man stiller, og hvilke man undlader at stille, og på hvordan de givne svar også kan indbyde til alternative fortolkninger.²⁴

I projektgruppen drøftede vi således løbende, hvordan vores egen baggrund og valg kunne få indflydelse på relationen til bidragsyderne og på sammensætningen af det indsamlede materiale. På de indledende projektmøder diskuterede vi netop, hvilken indflydelse de tre intervieweres køn, alder og baggrund (personlig og professionel) kunne have på den rapport, vi ønskede at få med projektdeltagerne. Denne kritiske tankegang var en instinktiv del af vores faglige diskussioner i forbindelse med den praktiske forberedelse og de efterfølgende resultater af vores erindringsindsamlinger med deltagerne. Og det var selvfølgelig også med i vores overvejelser, at nogle af os havde en personlig indgangsvinkel til projektet.

Foruden min historiefaglighed og min faglige interesse for identitet er jeg formet af at være barnebarn af vlachisk-serbiske gæstearbejdere fra 70'erne. Selvom dansk er mit primære sprog, taler jeg også et af mine bedsteforældres modersmål. Hos de vlachisk- og serbisktalende oplevede jeg derfor at have adgang til et særligt forståelsesfællesskab, selv om jeg kun kendte få af dem personligt på forhånd. Undervejs demonstrerede jeg med mine spørgsmål både en faglig og en personlig interesse i deres historie. Dette har uvilkårligt påvirket deres og min oplevelse af mødet og udfaldet af interviewet.

²² Se bl.a. Cubitt: *History and Memory*, 2007; Kvale og Brinkmann: *Interview*, 2015; Bak (red.): *Oral History i Danmark*, 2016.

²³ Holmqvist: *The Figure of the Guest Worker*, 2021, s. 53.

²⁴ Yow: "Do I Like Them Too Much?": Effects of the Oral History Interview', 1997, s. 78 f.

Fordelene ved et *forestillet forståelsesfællesskab* opvejer ulemperne i en tillidssituation som denne, men det kræver samtidig en erkendelse af, at fællesskaber i høj grad afhænger af forestillinger og fortællinger, og at disse kan være lige så ekskluderende som inkluderende.²⁵

Formidlingsmetoden

Når et museum indsamler vidnesbyrd og formidler fortællinger om oplevelsen af en historisk tid, er det ikke *tiden selv*, der udstilles og undersøges fortløbende. For "[h]vis *virkeligheden lod sig opfatte direkte, og Tiden talte til os som et menneske, var museer overflødige*".²⁶ Sådan fortolker Brandt museet og museumsudstillinger som et semiotisk kommunikationsforhold, hvor udstillinger formidler fortiden til museets brugere, ligesom ord og tegn formidler betydning. Brandt anvender lingvistikens kernebegreber til at fortolke museumsinstitutionens kommunikation gennem visuelle og fortællemæssige greb. *Tegnet* er den side af en kommunikationsforbindelse, der har et udtryk. Man kan se det, læse det, høre det og fortolke en *betydning* i *tegnet*. Brandt foreslår derfor, at man tænker på museer som "*en art semiotisk og arkitektonisk opført realitetsprincip, [u]den hvilket vi ville være lige så ilde stedt, som hvis vi ikke havde skrift til vores sprog*".²⁷

Men visuelle og lydlige fænomener er ligesom ord, begreber og betegnelser aldrig bare neutrale, negative eller positive. De spiller også ind på forestillinger om normer og roller i kulturelle fællesskaber. Derfor befinder alt, man kan se og høre, sig i en forståelsesramme og en associationsverden med en udviklingshistorie. Sproget, stemmen, kropssproget og kroppen kan læses som *tegn*, der kommunikerer betydning og associationer i en virkelighed, som altid er til forhandling.²⁸ Visuelle fremstillinger i billeder og film gengiver ikke kun en fortælling men også forestillinger, som fæstner sig i bevidstheden med tiden.²⁹ Den performative handling bag et fotoalbums tilblivelse bliver således også til en *verdens- og virkelighedsskabende praksis*.³⁰ Og på samme måde kan en genstand, et billedligt motiv og en udstilling kommunikere et betydningsindhold og en kurateret virkelighed gennem en blanding af noget sprogligt, noget immaterielt og noget materielt.

For at afdække forskellige brede temaer i erindringsindsamlingen om 70'erne søgte vi at få noget at vide om deltagernes 1) oplevelser og overvejelser umiddelbart før afrejsen, 2) om selve rejsen, om ankomsten og den første tid i landet, 3) om arbejdslivet, 4) boligen, 5) afsavn, 6) familielivet, 7) det sociale liv i Danmark. Vi ønskede også at deltagerne skulle fortælle uden for disse rammer og spurgte

²⁵ Anderson: *Imagined Communities*, 1983.

²⁶ Brandt: 'Hvad er et museum?', 1995, s. 23.

²⁷ Brandt: 'Hvad er et museum?', 1995, s. 23.

²⁸ Jovanovic: *Immigrationshistorie og identitetsdannelsesprocesser*, 2022.

²⁹ Holmqvist: *The Figure of the Guest Worker*, 2021.

³⁰ Sandbye: *Fra Instamatic til Instagram*, 2025, s. 156.

løbende, om der var noget særligt, de ellers kunne huske fra de forgangne årtier, som de gerne ville fortælle om. Fortalte interviewpersonen selv om sine overvejelser vedr. etnicitet eller kulturel identitet, så spurgte vi mere direkte ind til 8) oplevelsen af kulturmødet og forandringer i deres selvforståelse og værdier gennem tiden og 9) overvejelser om livet i Danmark i dag i lyset af deres erfaringer. Til sidst i interviewet spurgte vi desuden ind til 10) fotos, genstande eller ting med betydning for personens liv dengang eller senere. I nogle tilfælde blev dette allerede italesat i starten og formede interviewet med udgangspunkt i fotos eller genstande.

Museet havde allerede genstande i samlingen, som repræsenterede en historie om personer, der kom til Farum og omegn fra Tyrkiet omkring 1970. Næsten halvdelen af projektets i alt 44 deltagere har bidraget ved at donere eller udlåne en eller flere private ejendele til udstillingen. Disse knytter sig direkte til deres oplevelser med det nye liv i Danmark i 70'erne. Nogle af bidragsyderne havde genstanden i hjemmet, indtil vi fik lov at få eller låne den til udstillingen. Kurateringen og sammensætningen af samlingen i udstillingen skal repræsentere de gennemgående linjer i det indsamlede materiale. Men det er ikke kun disse fortællinger om erindringer og genstande fra tidligere gæstearbejdere, der formidles i udstillingsrummet. Tilstede i rummet er uvilkårligt også de forestillinger og opfattelser om *gæstearbejdere* og deres liv i Danmark, som de besøgende har på forhånd og træder ind i udstillingsrummet med. Det er ikke sikkert, at forestillinger kan nuanceres og ny viden opstå, hvis man alene udstiller det indsamlede og fortæller én til én, hvad de udstillede genstande har været anvendt til. Derfor er erindringerne som personlige vidnesbyrd helt centrale i udstillingen.

Museets *fortællestrategi* har ifølge Brandt, ligesom folkeeventyrets aktantmodel, en iboende og i bedste fald "*produktiv konflikt*".³¹ Et subjekt eller en afsender (her museet) skal opnå at få et objekt (samlingen) bragt videre til en modtager (museumsgæster). På vejen er der både udfordringer (indsamling og *hermeneutik*, altså fortolkning/forskning) og nogen eller noget, der hjælper udviklingsforløbet frem mod målet (arkitektur, rumdesign og fremvisningsstrategi). Udfordringen kan ifølge Brandt grundlæggende løses på tre måder. For det første ved at lave en udstilling, hvor det, der vides om genstandene også er det, der vises. Her er der hverken behov eller mulighed for fortolkning. I museumsverdenen har det længe været almindeligt udbredt at den type udstillinger er "*støvede og uvedkommende for det moderne publikum*".³² Den anden mulighed er, at man lader fascination vægte mere end vidensformidling ved at 'tivolisere' udstillingen, men så risikerer man, at museet, der oprindeligt skulle være et 'lærdomstempel', snarere bliver en slags forlystelse.³³ Endelig kan et

³¹ Brandt: 'Hvad er et museum?', 1995, s. 22.

³² Rathjen: "Der er mange politikere i museumsbranchen", 2022, s. 4.

³³ Rathjen: "Der er mange politikere i museumsbranchen", 2022, s. 4.

museum facilitere en *"uafgjort dialogisk dyst"* mellem hermeneutikken og æstetikken. Der gives ikke absolutte mål for fortolkningen, og udstillingsstrategien kombinerer de to foregående på en måde, så nye erkendelser kan finde sted gennem de besøgenes egne indtryk og oplevelser af forskelle og ligheder mellem det, man forestillede sig i forvejen, og det man lærte noget om i udstillingen.

Men hvordan kan Brandts begreber om museet som semiotik så anvendes til at forstå denne udstillings formidling af den materielle og immaterielle kulturarv fra personer, der var gæstearbejdere i Danmark i 1970'erne? Hvordan kan deres erindringer læses og fortolkes i udstillingen? Og hvordan kan det personlige perspektiv og vidnesbyrd indgå i en genforhandling af de generelle forestillinger og fortællinger om gæstearbejdernes historie i Danmark?

Udstillingens betydningslag

Udstillingsdesignet havde til formål at gøre den historiske periode genkendelig for de besøgende med 70'ernes brune farver, hessian og palisander, men også med visuelle udtryk fra samtidens popkultur, kitsch, forbrugerisme, teknokrati, industri og normopgør. Omridset af en stjerne i udstillingslogoet symboliserer både heltemod og 70'er-mode, og valget af dette symbol overtrumfede en tidligere idé om et passtempel som logo. De to *tegn* signalerer noget markant forskelligt, og sidstnævnte blev fravalgt på grund af medbetydningen om nationale grænser, temporalitet og andethed.

To mellemstore rammer, som i materiale og fremtoning skaber associationer til perioden, findes i hvert af de tematisk afgrænsede rum. Den ene med rummets tematekst er oplyst med lysdioder i rammen, hvilket giver associationer til ældre biograf- eller teatermontrer med plakater for film eller forestillinger. Den anden er en hessianbeklædt opslagstavle, hvor avisudklip, postkort, gamle pengesedler og mønter, badges, tøjlapper og andre småeffekter fra samtiden udsmykker rammen tilfældigt. Oveni eller omkring alle disse ting er ophængt kopier af privatfotos fra interviewpersonernes fotoalbums. Et kamera, som flere af de private fotos er taget med, er udstillet i et palisander reolsystem i gæstearbejderfamiliens 70'er-stue. Udstillings- og genstandsteksterne består overvejende af citater fra interviewene, men også af nogle kortfattede introtekster til rummenes temaer i ovennævnte rammer. Teksterne er udvalgt og sammensat i projektgruppen, så de matcher temaerne og de udsagn, der er fremkommet under interviewene.

Fig. 1: Interviewcitater på 'postkort'. I baggrunden skimtes udstillingslogoet (spejlvendt) og en af i alt fire drejetelefoner med lydbidder fra erindringsindsamlingen. Foto: Immigrantmuseet.

Professionelle fotografier fra samtiden indgår som bagtæppe flere steder i udstillingen og matcher rummenes temaer. De er hovedsageligt taget af pressefotograferne Jerry Bergman og Uwe Bødewadt, der fotograferede gæstearbejdere i København i 1970-80'erne på arbejdspladserne, på offentlige steder og i folks hjem. Andre professionelle fotos af fotojournalister fra samtiden er indkøbt til udstillingen, fordi de repræsenterede en fortælling, vi manglede i den interne fotosamling. Privatfotos fra projektets deltagere fungerer både som udstillingsobjekter og som indledende inspiration til rekvisitter og indretning i udstillingsrummene. Hvor de professionelle fotos antyder, at blikket er en fremmed beskuers, giver de private fotos adgang til det samme perspektiv, som fotografen (en ven eller et familiemedlem) havde i situationen, da billedet blev taget. Motivationen og intentionen bag billedet udgør en del af den personlige fortælling og identitet, som billedet formidler. Det er ikke et møde mellem fremmede blikke og forestillinger, men et personligt minde om et øjeblik fanget på kamera. I denne udstillingssituation er museets gæst og personen på fotoet ikke fremmede for hinanden. Genkendeligheden og nærværet skyldes dels synsvinklen eller perspektivet, og dels motivet, som i stort set alle tilfælde omfatter alment genkendelige *tegn*: familiefotos taget i eller omkring hjemmet, billeder fra ferieture eller lokale seværdigheder, portrætter taget i fotostudiet i fotohandlerens atelier. Også fotos fra arbejdspladser forekommer i mange af bidragsydernes albums og demonstrere en *verdensskabende praksis*, hvor stoltheden over arbejdet i Danmark bliver til en virkelighed gennem øjebliksbilleder, der deles med familie og venner i oprindelseslandet.³⁴

De professionelle fotos i udstillingsdesignet viser i nogle tilfælde steder og situationer, som *gæstearbejderfiguren* i Holmqvists analyse befinder sig i: banegårde, betonbyggerier og fabrikker. Andre viser personer i deres hjem, i foreningslokaler eller ved sammenkomster. Disse fotos indgår i udstillingen som del af en helhed. Holmqvist analyserer primært nyhedsindslag og dokumentariske film, og der er ikke mig bekendt lavet andre gennemgående analyser om mediernes dækning ud fra samme rummelige eller lokationsbestemte perspektiv. Men min påstand i denne sammenhæng er, at en lignende stereotypisering finder sted i pressefotos fra samtiden. Det er en alment accepteret antagelse, at medierne generelt producerede en ensidig fremstilling af gæstearbejderne i samtiden.³⁵ Side om side med private fotos, der viser perspektivet indefra, udgør de professionelle fotos et visuelt helhedsindtryk af de mennesker, som historien handler om. Det genkendelige og potentielt stereotype møder nuancerede personlige billeder, der kan etablere alternative forestillinger. De private fotos vil være genkendelige for dem, der oplevede Danmark i 70'erne og kan huske steder, farver, tøj og genstande fra tiden. For yngre generationer vil dette måske være første gang, de får et billedligt indtryk

³⁴ Sandbye: *Fra Instamatic til Instagram*, 2025, s.252 ff.

³⁵ Se bl.a. Horst: 'Fjendebilleder og fremmedhad', 1988; Hussein, Yilmaz og O'Connor: *Medierne, minoriteterne og majoriteten*, 1997; Jensen: *De fremmede i dansk avisdebat*, 2000; Andreassen: *Der er et yndigt land*, 2007.

af, hvem og hvordan forskellige danskere var dengang.

Mens man bevæger sig gennem udstillingen, aktiveres semiotikkens grundprocesser: *tegn* (lyde, billeder, objekter) konfronteres med fortolkeren og former eller omformer mening, viden eller indsigt, altså *betydning*. Ud over musik fra en pladespiller og lyd fra en dagligstue, en fabrik og et offentligt sted, forstyrres man indimellem af en telefonklokke, der indbyder én til at løfte det nærmeste telefonrør. I fire forskellige drejetelefoner i temarummene om arbejdsliv, hjemmeliv, afsavn og familieliv, hvoraf den ene står i en telefonboks fra samtiden, kan man høre nogle af de interviewede deltageres fortællerstemmer. Oplevelsen refererer både til en bestemt tidsperiode, til noget sanseligt og til noget kulturelt. Lyden af en stemme i røret fortæller om erindringer og afslører alment genkendelige sindstilstande: glæde, humor, mod, stolthed, vemod. Det sker gennem et udpluk af passager fra interviewene, gengivet gennem drejetelefoners originale højtalerrør. Der er således både en sanselig reference til tiden/teknologien (man kan høre at lyden er gammel/dårlig) og til håndteringen af drejetelefonen, der er markant anderledes at holde og bruge end nutidens. Spiralledningens form vækker måske en motorisk hukommelse hos nogen, og indbyder måske andre

Fig. 2: Udstillingsgenstande på kaffebord i 'stuen'. Udstillingsrammer med tematekst, private fotos, citater og avisudklip ved siden af forstørret pressefoto. Foto: Immigrantmuseet.

uden den samme hukommelse til at sno spiralledningen om sin finger, mens man lytter til stemmen i røret og lader blikket falde ud i udstillingsrummet mod møbler, rekvisitter, billeder og museumsgenstande, som tematisk spiller sammen med fortællingen i den pågældende telefon. Fordi telefonen er mærkbart og synligt anderledes end nutidige telefoner, bidrager det til at styrke semiotikkens kommunikationsmekanismer, fordi en genfortolkning altid opstår, når noget uvant eller nyt (en forstyrrelse) optræder i vores omgivelser og opfattelse. Her knyttes *betydningen* af den formidlede erindringen sammen med en personlig fortælling fra en specifik tid. Og det sker ikke kun gennem ordene, men også gennem de andre sensoriske *tegn*, der optræder i sammenhængen: lyden af stemmen, synet af en gammeldags telefon og den fysiske håndtering af telefonen. Alle materielle såvel som immaterielle genstande *”bliver ikoner, når de fastholdes - således som det sker i museets »regi».* *Det samme sker med sproglige ytringer, fastholdt i skriftens »regi».*³⁶

Udstillingens genstande er *tegn* med flere budskaber end dem, der findes i deres materialitet. Afsenderen rækker ud og giver noget af sig selv til en ikke nærmere bestemt modtager, der principielt kan være alle, som formodes at ville besøge et museum. Kommunikationen mellem bidragsyderen og udstillingsgæsten vil i dette tilfælde være mere nærværende end ved udstillingen af arkæologiske fund og selv nyere genstande fra før 1970'erne uden en personlig historie. Ved første øjekast vil udstillingens genstande for nogle virke banale som gamle kufferter og pas, noget tøj, personlige småting og pynt fra hjemmet. Det er ikke fremmedartede, eksotiske kuriositeter. Det særlige er her fraværet af det ekstraordinært kuriøse og overraskelsen ved at opdage motiverne og fortællingerne om tingenes anvendelse, som enten overrasker ved det genkendelig banale eller *den fremmedes* knap så fremmedartede motivation for at anskaffe og benytte den pågældende genstand. En enkelt genstand må dog betegnes som kuriosum i kraft af dens reference til kroppen og noget organisk: et plastikøje i en sammenkrøllet serviet, der fortæller en historie om et ægtepar fra Jugoslavien, hvis søn som barn var ude for en ulykke i hjemlandet, mens hans forældre var i Danmark.³⁷

Historisk indeholder øjet som *tegn* et kommunikationsforhold med en fortælling om savn, familieliv, fysisk afstand og smerte. Sensorisk indeholder det som *tegn* en association til noget menneskeligt og organisk, hvilket styrker den semiotiske kommunikationsforbindelse gennem oplevelsen, som indprenter fortællingen både følelsesmæssigt og forestillingsmæssigt. Det er samme sensoriske bindemiddel eller *tegn*, der findes i lyden af stemmerne i telefonen, i stuen, køkkenet og på arbejdspladsen hvor 'mødre i fremmede fædreland' fortæller om deres oplevelser,³⁸ lyden af nyhedsindslag, debatter eller musikken på pladespilleren; alle disse lydbilleder betydningsudfyldes af

³⁶ Brandt: 'Hvad er et museum?', 1995, s. 23.

³⁷ Christensen: "De bliver først lidt forskrækket", 14. april 2024.

³⁸ Jensen: *Mødre i fremmed fædreland*, 1984.

Fig. 3: Plastikøjet var opbevaret i den sammenkrøllede serviet i en kuffert blandt sytøj og andre ejendele fra 1970-80'erne, indtil de blev doneret til museet i 2022. Foto: Immigrantmuseet.

erkendelsen om den fortalte historie og om erindringerne og fortællingens kontekst i 1970'ernes Danmark.

Føringsvejen gennem udstillingen afbrydes ikke kun af lyde og skærme med film, men også af montrer med genstande og svævende klaser af sorte postkort med påtrykte citater fra interviewene. De besøgende føres gennem de tematisk afgrænsede rum via forstyrrelser af noget materielt og noget immaterielt. Forstyrrelserne er også sensoriske og har den dobbelte funktion, at de udover at spærre af eller vise vej indbyder til opmærksomhed. Den besøgendes vej gennem udstillingen er derfor gennemgående en dialog mellem *tegn* og *betydning*, der muliggør ny erkendelse og forestilling om tiden og individerne, som historien handler om. Udstillingen består af en sum af *tegn*, man kan opleve og udlede viden eller *betydning* af gennem en konstant vekselvirkning mellem *læsning* og *fortolkning*. Med Brandts ord guides de besøgende til oplevelse og indsigt gennem "*udtrykkelige tekster [tegn] der styrer opmærksomheden mod [den] non-verbale, fremvisende sætnings intention [betydning] hos den museale afsender*".³⁹

Personlige fortællinger og kollektive forestillinger

Kontakten til projektdeltagerne opstod via snowball sampling, hvor indledende kontakter i projektets

³⁹ Brandt: 'Hvad er et museum?', 1995, s. 22.

netværk skabte adgang til nye deltagere.⁴⁰ Denne metode sikrede en tillidsfuld indgang til miljøet, men medførte også, at materialet primært repræsenterer dem, der valgte at blive i Danmark. Det har således ikke været muligt at inkludere erfaringer fra mennesker, der valgte remigration til deres oprindelige hjemlande, ligesom enkelte afslag fra potentielle informanter uundgåeligt har medvirket til, at der mangler perspektiver, der kunne have nuanceret den samlede fortælling.⁴¹ De fleste af de 44 interviewede deltagere i indsamlingsprojektet havde relation til Tyrkiet og det tidligere Jugoslavien, mens færre kom fra Pakistan og kun få fra Indien og Marokko. Der var en vis overvægt af mænd, og mange af deltagerne var unge, da de kom til Danmark i 1970'erne. Nogle var børn eller teenagere. Deres fortællinger rummer derfor både egne erfaringer med opvækst og skolegang samt erindringer videreført fra forældrenes oplevelser. Andre kom som unge voksne for at arbejde og fortalte især om mødet med arbejdspladsen og de første år i landet.

Flere kom fra landsbyer, hvor deres familier levede af landbrug og dyrehold. Omkring en fjerdedel fortalte, at de kom fra en provinsby eller storby. Få af de adspurgte gav udtryk for, at deres familie i hjemlandet var bedre stillet end andre i byen dengang. Foruden muligheden for at få arbejde og tjene penge gav flere også udtryk for, at der var et element af nysgerrighed forbundet med rejsen til og oplevelsen af Danmark. Disse fortællinger om baglandet og økonomiske ambitioner stemmer overens med den udbredte forestilling om, hvem gæstearbejdere var. Alligevel indikerer deres erindringer om nysgerrighed og kulturel længsel nogle bevæggrunde, som typisk ikke indgår i forestillingen bag *gæstearbejderfiguren*.⁴²

Endelig deltog også tre personer med etnisk dansk baggrund i indsamlingsprojektet: Den ene bidrog med fotos, genstande og erindringer, den anden primært med erindringer og den tredje primært med genstande. Alle havde de igennem mange år udviklet nære relationer til folk, der var gæstearbejdere i 70'erne. Alle tre havde arbejdet både frivilligt og lønnet i organisationer, hvor deres funktion var at hjælpe og støtte indvandrere på forskellige måder. Deres medvirken bidrager til, at udstillingen bliver en helhedsoplevelse om Danmark og de venskaber, der opstod på tværs af etnicitet og kulturelle forskelle. Omvendt forvrænger det naturligvis billedet, at der i udstillingen ikke er personlige fortællinger eller genstande fra danskere, der var åbenlyst fjendtligt stillede over for gæstearbejdere og deres ankomst og ophold i Danmark. Denne stemning er dog repræsenteret gennem avisudklip og filmklip fra samtiden.

I interviewene er fortællinger om kulturelle uoverensstemmelser svagt repræsenteret. Under interviewene blev vanskelighederne oftest fremstilles som praktiske besværligheder omkring bolig og

⁴⁰ Parker, Scott og Geddes: 'Snowball Sampling', 2019.

⁴¹ Hammer, Jeppesen og Jovanovic (red.): *Gæstearbejderne – fortællinger fra 70'erne*, 2025, s. 141.

⁴² Holmqvist: *The Figure of the Guest Worker*, 2021, s. 12 f. og s. 21.

sprog, og hos de fleste er der næsten altid en fortælling om, hvordan problemerne løste sig hurtigt eller hen ad vejen. Nogle fortæller dog klart om mobning på grund af sprog- og kulturforskelle, men også her var der en slags optimisme i fortællingen. Der var f.eks. venner og kollegaer, som demonstrerede opbakning og gjorde det klart, at de ikke accepterede drillerier. En kvinde fortæller på vlachisk (min oversættelse):

"En ting jeg særligt husker, der gjorde mig utilpas og genert, var når danske kollegaer kiggede efter, hvad og hvordan vi spiste vores mad i frokostpausen. 'Nåh, spiser du også svinekød?', var der én der spurgte mig. [...] Da vi startede [på arbejdet], havde vi svært ved det med sproget. Vi sagde ikke så meget til vores danske kollegaer, for man ville ikke have, at de grinte af en. Og når man så alligevel sagde noget på dansk, for vi talte nemlig dansk, så kunne man godt selv se på reaktionen, at det man havde sagt var forkert. [...] Det var en virkelig belastning for os. Men [der var] altid nogle venner, f.eks. hende vores veninde Berit, der holdt med os og forsvarede os. De måtte ikke sige noget til os, når hun var der. Så for os var det ikke så svært som for andre. Der var nogle andre mennesker, der havde det endnu sværere. Nogen som spiste alene og som ikke holdt deres pauser sammen med de andre. Der var altså lidt med sådan nogle ting, at du ved det. Jeg tror, at det var det sværeste, det med sproget. For du ville jo godt være ligesom danskerne, ser du."⁴³

Der er eksempler fra interviewene på, at der også var mørke erindringer fra tiden. Men de fleste er af en karakter som ovenstående. Det betyder hverken, at der ikke findes værre eller bedre oplevelser, men kun at vi i denne indsamling har spurgt og respekteret omfanget af de svar, vi har fået. De interviewpersoner, der bidrog, gav dog i flere tilfælde indtryk af, at de fleste tidlige udfordringer blev løst med pragmatisme og velvilje fra ens egen såvel som fra omgivelsernes side. Særligt før 1973 inden arbejdsløsheden sætter ind med oliekrisen:

"Jeg sagde engang til min formand, at vi havde en helligdag dagen efter, og at vi gerne ville holde fri. Det var vores Eid-bøn, vi skulle holde. Så sagde formanden: 'Det er meget svært. Det kan jeg ikke. Jeg kan ikke lukke ned'. Men så spurgte han: 'hvor lang tid tager det?'. 'En time', svarede jeg. 'Jeg har plads udenfor, og I må godt bede dér [...] Og I kan også få to timer. Men hele dagen, det er svært'. Så sagde jeg 'OK'. Det var meget godt".⁴⁴

"[I] starten var menneskerne meget, meget flinke. Men efter der kom de der

⁴³ Interview med Jovica og Bora Jovanovic, 2022a.

⁴⁴ Interview med Mahmood Javaid, 2023.

bandekrige og det der, så begyndte de at tænke lidt forkert, ikke? I [starten af] 70'erne var det overhovedet ikke noget problem. Arbejdsløsheden kom første gang rigtig i 1974. Før 74 var der altid arbejde. Dengang, da oliekrisen kom, begyndte arbejdsløsheden.”⁴⁵

Jeg oplevede i flere interviews, at identitetsovervejelser omkring det at have levet i Danmark i mange år lå mere eller mindre under overfladen af fortællingen. Nogle fortalte helt klart, at de havde forandret sig af livet her. Og i flere tilfælde betød det, at interviewpersonen blev opfattet som *den fremmede anden* både i oprindelseslandet og i Danmark:

”Når man tager derned på ferie, så opfører du dig helt anderledes. Du vil ikke gøre noget ekstra, opføre dig på en særlig måde, så folk går og snakker om dig. [...] Du føler dig som serber, når du er dernede. Men de mennesker, der bor der til hverdag, de ser dig som en fremmed alligevel - et fremmed menneske. Du er også en gæstearbejder for dem dernede. [...] ‘Hende der, hun har nok flere penge end mig’, [tænker de]. Selvom man ikke har mere. [...] Man prøver at forklare det pænt: ‘Du skal spørge mig, hvor meget der bliver tilbage af den der løn - ikke hvor meget jeg får’.”⁴⁶

”Jeg er et politisk engageret menneske, og når jeg er i Tyrkiet, så snakker jeg altid om det. [...] Og Jeg har prøvet at give eksempler på, hvordan tingene fungerer her - med arbejdsformidlingen, fagforeninger, arbejdsgiver og kommunen osv. Der er altid diskussioner om og eksempler herfra på, hvordan man gør tingende. Kvindesyn osv. Stadigvæk i dag, når jeg er derovre, så hiver jeg eksempler frem på, hvordan man gør her, og siger, ‘jamen sådan kan man også gøre det.’”⁴⁷

Overordnet udtrykker alle informanterne en klar opfattelse af sig selv som blandede af de lande og kulturer, der har været en del af deres liv. Om det er oprindelseslandet eller Danmark, der i selvforståelsen vejer tungest, afhænger naturligvis af flere forhold. Flere fortæller, at de også bliver set som fremmede (*”en gæstearbejder”*) i deres oprindelige hjemland. Det gælder særligt for personer, der var under 18 år på et tidspunkt i 1970'erne. En pakistansk mand, hvis far allerede var i Danmark, da han kom til landet som 17-årig i 1970, betragter sig selv som *”[...] 70 procent dansker og 30 procent pakistaner. [Men mit] barnebarn er født i Danmark og er 100 procent dansker.”* Sønnen til en anden mand, der kom til Danmark fra Pakistan i 1970, fortalte om en samtale, han tidligt havde haft med sin far. Fortælleren er født i Danmark i 80'erne:

⁴⁵ Interview med Mohammad Monir, 2023.

⁴⁶ Interview med Anonym 5, 2022.

⁴⁷ Interview med Sevki Nart, 2022.

"Min far siger til mig - jeg har sagt til ham flere gange, hvor jeg er blevet stødt over nogle kommentarer - 'jeg gider sgu ikke bo her mere'. [Sønnen gengiver herpå sin fars svar:] 'Ja, held og lykke med at tage til Pakistan og bo. Du vil være fremmed der. Her er du ikke fremmed, men du bliver fortalt at du er fremmed. Men dér er du fremmed' [det understregede er interviewpersonens tryk på ordene, som hans far i øvrigt nikkende bekræftede]."⁴⁸

Mange af interviewpersonerne var som beskrevet tidligere en del af en minoritetsgruppe i oprindelseslandet. Flere af de interviewede omtalte ikke den etniske identitet, medmindre vi spurgte. En mand, der var barn ved ankomsten fra Tyrkiet med sin far, svarede således: *"Jeg er mig [...] Og jeg elsker alle mennesker."*⁴⁹ Ikke alle fra Tyrkiet fortalte klart, at de var tyrkere eller kurdere. Noget tilsvarende var tilfældet med interviewpersoner fra det tidligere Jugoslavien. Næsten alle kom fra det østlige Serbien og tilhørte en vlachisk minoritetsgruppe i oprindelseslandet. En kvinde, hvis far allerede var i Danmark, da hun kom hertil med sin mor som 14-årig i 1970 sagde: *"Jeg kan også godt fortælle på dansk, men jeg kan ikke fortælle alle detaljer sådan. Så det er nok bedre på vlachisk"*. Hendes mand sagde efterfølgende: *'[m]en bagefter kan du bare skrive, at vi er serbere'*.⁵⁰ Både hos interviewpersoner fra Tyrkiet og fra det tidligere Jugoslavien tolker jeg det som et udtryk for en klar selvopfattelse og en bevidsthed om nogle historiske forhold i oprindelseslandene, hvor spørgsmål om etnisk identitet er centrale. En bevidsthed, som også er der i Danmark og måske især i forholdet til andre immigranter fra samme land.

Alle interviewene med undtagelse af syv foregik på dansk, idet nogle af personerne fra det østlige Serbien instinktivt skiftede til vlachisk, når jeg bekræftede, at jeg selv talte *"românește"*. Vlachisk er tæt beslægtet med rumænsk og meget forskelligt fra serbisk. De detaljer og nuancer, som ovennævnte interviewperson mente, hun kunne udtrykke på vlachisk, og formodentlig også på serbisk, men ikke på dansk, fik jeg ifølge hende med i interviewet nu, hvor hun altså fortalte på vlachisk. Jeg bemærkede imidlertid, at hun alligevel skiftede til dansk flere gange, når hun manglede ord på vlachisk eller var usikker på om jeg alligevel forstod nok. Kvinden talte altså relativt godt dansk men udtrykte klart den selvopfattelse, at hun bedre kunne kommunikere på vlachisk.

Den samme opfattelse gjorde jeg mig i interviewet med en mand, der som 18-årig kom alene til Danmark fra Tyrkiet med planer om at studere. Ingen af hans forældre, søskende eller andre familiemedlemmer fulgte senere med til Danmark. Han gav også udtryk for, at modersmålet rummede noget mere end dansk, der kunne gøre mellem menneskelige samtaler mere nærværende for ham. Jeg

⁴⁸ Interview med Monir, 2023.

⁴⁹ Interview med Abidin Ānik, 2022.

⁵⁰ Interview med Anonym 2, 2022.

oplevede også her, at deltageren talte flydende dansk. Han havde endda selv fortalt forinden, at han i mange år havde arbejdet som danskunderviser og tolk:

"Jeg har lyst til at være i Tyrkiet, så meget som det nu er muligt. [...] Men når jeg bliver gammel, rigtig gammel, så vil jeg være her. Men jeg vil være her sammen med andre tyrkisktalende. For mig er det en form for ensomhed, hvis jeg skulle være sat sammen med andre danskere. Altså - jeg kan sproget, men ikke andet. De fleste andre kan ikke engang sproget, så de kan ikke kommunikere med de andre beboere på alderdomshjemmet. Men hvis man altså taler det samme sprog, så har man mange ting til fælles. Så kan man sidde og snakke om politik, om film, musik og naboer derovre, og hvad der er sket her og der, fordi man har et fælles grundlag - at snakke om".⁵¹

Hos nogle af de tidlige tilflyttere var der en oplevelse af, at de ikke kunne kommunikere lige så nærværende på dansk som på deres modersmål. Hvor godt de yngre generationer omvendt behersker forældrenes eller bedsteforældrenes sprog, er uklart. Mit indtryk er, at de fleste børn og unge, der er født i 1970'erne, i dag taler både modersmål og dansk flydende, mens de, der er født fra slutningen af 70'erne og frem, primært taler og identificerer sig med dansk; i nogle tilfælde kan de ikke kommunikere med deres bedsteforældre.⁵²

Formidlingen af denne indsigt (*hermeneutikken*) i udstillingen (*æstetikken*) kan finde sted, ved at lade den besøgende læse om vores erfaringer og konklusioner i udstillingsteksterne.⁵³ I denne udstilling kommer hovedpersonerne selv til orde i udvalgte repræsentative citater, hvoraf enkelte netop fortæller om besværligheden med sprog og kommunikation i 70'erne og senere. Lytter man tilsvarende til de interviewedes egne stemmer i udstillingens telefoner, så vil man kunne få den erkendelse, at nogens udtale måske nok har mere eller mindre accent, men ellers er fuldt forståeligt dansk, og at fortællingerne tilsvarende er forståelige i kraft af den logik, der ligger i udsagnene. Museumsgæsten får således både indblik i et levet liv gennem privatfotos og personlige dokumenter og genstande eller ved at lytte til lyden af en stemme og genkende almenmenneskelige behov og motiver. Selvom udtalen hos nogle måske nok er mere eller mindre betonet af accent, så vil man erkende at de stadig taler fuldt ud forståeligt. Følgende betragtning handler ikke om sproglighed men om genstande. Når lyden af sproget og stemmen betragtes som en manifesteret del af udstillingen, så er budskabet stadig gyldigt: "Det formodede forskelligartede kan vises at fremtræde som formmæssigt ensartet, og det forskelligt formede måske henvise til den samme anvendelse eller oprindelse; i begge tilfælde stilles nye

⁵¹ Interview med Nart, 2022.

⁵² Interview med Anonym 3, 2000.

⁵³ Brandt: 'Hvad er et museum?', 1995, s. 20.

spørgsmål om forskelles og ikke-forskelles årsager”.⁵⁴

Per Aage Brandts teoretiske anbefalinger til museumsfolk er ikke direkte rettet mod kulturhistoriske udstillinger om erindringer eller etnicitet. Men den semiotiske sammenhæng mellem *former* og *anvendelse* kan også oversættes til biologisk og kulturelt betingede ydre *tegn* og til fordomme, forestillinger, fortællinger eller *betydning* om identitet. Derfor er sætningen særdeles relevant i netop denne sammenhæng, hvor det handler om personlige erindringer om migration og en kulturel identitets bevarelse, tilpasning og fornyelse over flere generationer i Danmark.

Museumsgæster med minoritetsbaggrund kan gennem udstillingen opnå en erkendelse om sig selv som en del af fællesskabet, fordi deres eller andres tilsvarende indvandringshistorie i Danmark er repræsenteret i museumsrummet. Det gør udstillingen og fortællingen genkendelig for nogen og kan give andre et indblik i en historie, de ikke kendte i forvejen; uanset om beskueren identificerer sig selv som minoritet eller ej. I stedet for at bekræfte en forestilling om den *fremmede anden* og dikotomien *os* og *dem*, så tegner udstillingen et billede af, hvordan museer faciliterer og medvirker til at forme og forhandle en fælles hukommelse. Som kulturhistorikeren Saphinaz-Amal Naguib påpeger, så består den *delte fortid* ikke af én homogen historie, men af manges indsamlede minder. Den består af modstridende fortolkninger og parallelle erindringer, som museerne i udstillingsdesign og kuratering må prioritere, iscenesætte og formidle repræsentativ. I denne optik opløses idéen om en entydig kollektiv identitet præcis dér, hvor genstande og fortællinger fra forskellige livserfaringer sættes i dialog med beskuerens forestillingsverden, og hvor *os* og *dem* sammensmeltes til et *vi*, der viser sig at være en mangfoldig helhed. Udstillingen minder os om, at det fælles ikke nødvendigvis er ensartet, men sammensat af forskelligartede historier, hvor fotos af tidligere gæstearbejderes hverdag, deres ejendele og erindringer er en del af den kollektive historie om Danmark i 1970'erne.⁵⁵

Konklusion: Museet som rum for erindring og identitet

Et udvalg af tidligere gæstearbejderes eller deres voksne børns erindringer viser, at de største barrierer i begyndelsen ofte var praktiske og blev tacklet pragmatisk og med støtte fra danske bekendtskaber. I det omgivende samfund markerede oliekrisen i 1973 en forandring i stemningen mod gæstearbejdere, som nogle oplevede tydeligere end andre. I flere interviewpersoners eget selvbillede er deres danskundskaber i dag ikke gode nok til at kommunikere nærværende om personlige og almenmenneskelige ting som erindringer eller holdninger. På trods af enkeltes beklagelse over manglende ordforråd forekom det imidlertid ikke sådan for os. Fortællingen om, at gæstearbejdere er dårlige til dansk, eksisterer således også hos nogen, der faktisk taler godt dansk. Der tegner sig altså et

⁵⁴ Brandt: 'Hvad er et museum?', 1995, s. 21.

⁵⁵ Se bl.a. Naguib: 'The One; the Many and the Other', 2007, s. 7; Odumosu: 'Blinde vinkler (En rejsendes fortælling)', 2015, s. 119; Jeppesen, Ruskjær og Lind: *Håndbog for samskabte samlinger*, 2025, s. 4.

billede af en kompleks dobbeltsidighed i identiteten, som var vigtig at få frem. Nogle giver nemlig udtryk for, at de følte sig fremmede både i Danmark og i deres oprindelsesland. Mange kom fra samfund, hvor de allerede var en del af en etnisk minoritet, hvilket kan have givet dem en forforståelse og en strategisk bevidsthed om identitet og historie, som de kunne trække på i Danmark. Erindringerne belyser desuden, at de første indvandrere ofte beskriver sig selv som hybride, men opfatter børn og børnebørn som danskere med dansk som primærsprog. I nogle tilfælde er denne transformationsproces blevet til konflikter og identitetssmerter, især i forbindelse med oplevelsen af at være fremmed både i Danmark og i det oprindelige hjemland.

Museer og udstillinger, forstået som indsamling, forskning, kuratering og den nøje planlagte formidling af materielle og immaterielle vidnesbyrd, men også handlinger, sprog, tekster, billeder og menneskets kropslige udtryk, kan betragtes som *tegn*, der kommunikerer betydning i en semiotisk forståelsesramme. Når museer beskæftiger sig med etniske minoriteter, så handler det uvilkårligt om forskelle og ligheder, og om den betydningsudfyldning, der altid foregår mellem *noget* eller *nogen* og det, man på forhånd forstår om dét pågældende objekt eller subjekt. Erkendelser kan finde sted i mødet mellem det kendte og det nye. Ved at anvende semiotikkens begrebsapparat som selvrefleksion i arbejdsprocessen med både indsamling og udstilling kan man gøre arbejdet i både planlægnings- og opbygningsfasen konkret og eksplicit håndterbar og undgå, at formidlingen enten bliver en banal reproduktion af eksisterende forestillinger eller reduceret til nostalgi og historisk underholdning uden mellemmenneskelig indsigt.

Genstande kommunikerer både en fortælling om et tidspunkt, en begivenhed og måske også en sindstilstand hos giveren på det pågældende tidspunkt i vedkommendes liv. Overdragelsen af en personlig genstand eller et foto med en historie til et museum bliver til en handling, der konstituerer en virkelighed om etableringen af en plads i danmarkshistorien, i det danske samfund og i den danske kultur. Museumsrummet bliver herved til et sted med en indbygget følelsesmæssig fortælling om stolthed og personlig repræsentation, ligesom det altid har været for en national majoritet. Den kollektive erindring udbygges og nuanceres ved, at enhver modfortælling virker som en genforhandling af det enskede forestillingsunivers om *gæstearbejderfiguren* og de emotionelt ladede steder, der fremmedgør tidligere gæstearbejdere i dag. Besøgende på Immigrantmuseet, som kender til historien og kulturmødet på egen krop, vil opleve en genkendelighed og en repræsentativitet i udstillingens fortællinger om gode såvel som dårlige erindringer i og uden for arbejdslivet, om stolthed, ofre og savn, såvel som nysgerrighed og drømme. Udstillingen understøtter derfor medborgerskabet og samhørighedsfølelsen i og med Danmark. For nogen vil det virke som en indfriet selvfølgelighed om deres flerhjemmelighed, for andre som en udvidelse af selvforståelsen til også at indbefatte Danmark som en del af dem.

Fremstillinger om personer, der tilhører et bestemt forestillet fællesskab bør altid udfordres og betragtes netop som forestillinger. De personer, det handler om, kan ved at fortælle fra deres eget perspektiv i alle sammenhænge, også på museer og arkiver, og i kraft af den performativitet og empowerment, der netop ligger indlejret i at dele sine erindringer på egne præmisser, medvirke til at forme og genforhandle forestillingerne om dem selv og deres egen historie. Museer kan gøre det muligt for alle brugergrupper at finde sig repræsenteret i kulturinstitutionen som en del af samfundet og en levende kulturel helhed. Det er forudsætningen for, at alle brugergrupper på tværs af alle mulige identiteter gennem oplevelse kan komme frem til erkendelse om noget, man ikke vidste om sig selv som en del af et sammensat folk.

Perspektivering

Dette indsamlingsprojekt har ligesom flere af Immigrantmuseets tidligere projekter,⁵⁶ fokuseret på at anlægge en åben, inkluderende og pluralistisk tilgang til samlingsarbejdet i ønsket om at demokratisere kulturarven gennem anerkendelse af underrepræsenterede indbyggers perspektiver.⁵⁷ Udover at være historisk samtidsdokumentation havde indsamlingsprojektet altså som mål at være samskabende og give taletid til personer med oversete livshistorier, så deres erindringer og perspektiver kunne tilføje dybde til forestillingerne om *gæstearbejderne*. At bedrive samskabelse handlede i dette projekt om *"at sikre, at museets indhold reflekterer et bredt spektrum af stemmer, erfaringer og perspektiver"*.⁵⁸ Både projektets deltagere og andre efter dem har da også udtrykt, at de genkender sig selv i udstillingen. Men nogen har også sagt, at de savner noget: fortællinger om deres børn og børnebørns liv med uddannelse og job, om deres hjemlandes kunst og kultur, om tidligere gæstearbejdere, som fik indflydelse på kultur og samfund i Danmark.

En udstilling som denne reproducerer uvilkårligt den forestilling, at deltagerne, sammensætningen og erindringerne udgør det eneste rigtige billede af arbejdsmigrationen. Stemmer fra personer med andre oprindelseslande og andre motiver for migration end arbejde mangler i billedet. Det er umuligt at dække alle perspektiver på en gang. Ligesom det er umuligt at skrive historien en-til-en, som alting udspillede sig, altså en gentagelse af historien. Udstillingen *Gæstearbejderne – fortællinger fra 70'erne* er således ikke blot en fortælling om mennesker, der kom til Danmark i en bestemt periode og forandrede sig over tid, men også et billede på, hvordan historie, identitet og kulturinstitutioner gensidigt former hinanden i et spændingsfelt mellem tegn, fortolkning og kontekst.

Da projektet startede, havde museet på trods af en række forudgående forsøg ikke en stor

⁵⁶ Hermansen og Jeppesen: *"Mellem familiealbums, turbaner og palkier"*, 2022.

⁵⁷ Jeppesen, Ruskjær og Lind: *Håndbog for samskabte samlinger*, 2025, s. 4.

⁵⁸ Jeppesen, Ruskjær og Lind: *Håndbog for samskabte samlinger*, 2025, s. 4.

deltagerbase, der havde oplevet historien, og som kunne være med til at præge interviewguides og indsamlingsprocessen. Vi kendte folk, men var endnu ikke klar over i hvilket omfang, de reelt ønskede at engagere sig, og hvilke opgaver vi i så fald kunne forvente at de ville påtage sig som frivillige medskabere. Vi valgte en fremgangsmåde, som i store træk satte sin lid til, at vi på forhånd havde et tilstrækkeligt godt afsæt for indsigt i de livsområder, vi mente, at tidligere gæstearbejdere ville fortælle om og fremhæve. Denne forestilling hvilede på, at jeg medbragte en indsigt qua mit speciale med fokus på vidnesbyrd fra tidligere gæstearbejdere mellem 1970-2000, og ikke mindst fra min egen familiehistorie.

Da mit videnskabelige afsæt for at arbejde med indsamlingen byggede på et solidt indblik i et felt om identitetsdannelsesprocesser gennem performativitetsteori og semiotik, så er jeg i denne artikel ikke gået i dybden med projektets samskabelsespraksis. Perspektivet er meget relevant, og i en anden artikel kunne man også vælge at efterprøve i hvilket omfang, at museers institutionelle rammer, det faglige ansvar og de strategiske beslutninger udgør en hindring i den samskabende praksis. Det er en interessant og vigtig diskussion, hvor inkluderende det professionaliserede museum, der skal drives af professionelle museumsfolk, har mulighed for at være, og hvilke overvejelser der taler for og imod en højere grad af delt autoritet.

Ni af de oprindelige deltagere kom til at udgøre starten af et ambassadørkorps ved Immigrantmuseet, som siden er vokset og i dag består af 14 personer, som på hver deres måde ønsker at støtte op om museet og bidrage til dets udvikling og den kulturhistoriske formidling, der findes i museets samling og udstillinger. Ambassadørkorpset er endnu nyt, og det kræver vedholdenhed, tid og resurser at holde samarbejdet og samskabelsen vedlige. Denne tilknytning gennem ambassadørskabet er et vigtigt led i genforhandling af forestillingerne om museet som kollektiv institution og om historien, der formidles på museet, som en fælles danmarkshistorie.

Utrykte kilder:

Holmqvist, Silke: The Figure of the Guest Worker - Emotions, Places and Images of Immigration in Denmark c. 1960-1989, upubliceret ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet, 2021.

Immigrantmuseets Arkiv (IA), Samlingen Gæstearbejderne – fortællinger fra 70'erne, Anonym 2: Interview, 2022.

Immigrantmuseets Arkiv (IA), Samlingen Gæstearbejderne – fortællinger fra 70'erne, Anonym 3: Interview, 2022.

Immigrantmuseets Arkiv (IA), Samlingen Gæstearbejderne - fortællinger fra 70'erne, Anonym 5: Interview, 2022.

Immigrantmuseets Arkiv (IA), Samlingen Gæstearbejderne - fortællinger fra 70'erne, Djordjevic, Dusica og Sava: Interview, 2022.

Immigrantmuseets Arkiv (IA), Samlingen Gæstearbejderne - fortællinger fra 70'erne, Javaid, Mahmood: Interviews, 2022 og 2023.

Immigrantmuseets Arkiv (IA), Samlingen Gæstearbejderne - fortællinger fra 70'erne, Jovanovic, Dusan: Interview, 2022.

Immigrantmuseets Arkiv (IA), Samlingen Gæstearbejderne - fortællinger fra 70'erne, Jovanovic, Jovica og Bora: Interview, 2022a.

Immigrantmuseets Arkiv (IA), Samlingen Gæstearbejderne - fortællinger fra 70'erne, Monir, Mohammad: Interview, 2023.

Immigrantmuseets Arkiv (IA), Samlingen Gæstearbejderne - fortællinger fra 70'erne, Nart, Sevki: Interview, 2022.

Immigrantmuseets Arkiv (IA), Samlingen Gæstearbejderne - fortællinger fra 70'erne, Änik, Abidin: Interview, 2022.

Jovanovic, Dragan: Immigrationshistorie og identitetsdannelsesprocesser i sidste halvdel af det 20. Århundrede - en identitetshistorisk undersøgelse med afsæt i historien om arbejdsmigration til Danmark i 1960-70'erne, speciale i historie, Københavns Universitet, 2022.

Trykte kilder:

Andersen, Karen: Gæstearbejder - udlænding - indvandrer - dansker! Migration til Danmark i 1968-78, København: Nordisk Forlag A.S., 1979.

Anderson, Benedict: Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, London: Verso, 1983.

Andreassen, Rikke: *Der er et yndigt land. Medier, minoriteter og danskhed*, København: Tiderne

Skifter, 2007.

Arcel, Libby T.: 'Fremmedarbejdere, en ny minoritetsgruppe i Danmark', i J. Blum (red): *Minoritetsproblemer i Danmark. En samling artikler om etniske minoriteter i Danmark*, København: Nordisk Forlag A.S., 1975.

Bajaj, Kiron, og Helle Søby Laursen: *Pakistanske kvinder i Danmark: deres baggrund og tilpasning til det danske samfund*, Esbjerg: Syddansk Universitetsforlag, 1988.

Bak, Sofie Lene (red.): *Oral History i Danmark*, Odense: Forfatterne og Syddansk Universitetsforlag, 2016.

Bayram, Ahmet: 'En indvandrers syn på forskning' i Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråd: *Indvandrerforskning i Danmark II. Rapport fra Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråds konference om indvandrerforskning*, København, 1983.

Blum, Jacques: *Indvandrere og minoriteter. Fordomme og diskrimination i det danske samfund*, København: G.E.C Gads Forlag, 1982.

Brandt, Per Aage: 'Hvad er et museum? En Semiotisk undersøgelse' i *Nordisk Museologi nr.1*, 1995, s. 17-24.

Butler, Judith: *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York: Routledge, 1990.

Cubitt, Geoffrey: *History and memory - Historical Approaches*, Manchester: Manchester University Press, 2007.

Christensen, Sebastian C.: "De bliver først lidt forskrækket - nogle væmmes måske lidt", Politiken.dk, 14.4.2024. (<https://politiken.dk/ibyen/art9837678/De-bliver-først-lidt-forskrækket-nogle-væmmes-måske-lidt>) (læst 28.9.2025).

Davison, Patricia: '*Museums and the Re-shaping of Memory*', I Gerard Corsane (red.): *Heritage, Museums and Galleries*, London: Routledge, 2005.

Degn, Inge og Kirsten Molly Søholm (red.): *Tørklædet som tegn. Tilsøring og demokrati i en globaliseret verden*, Aarhus: Aarhus University Press, 2011.

Hammer, Ole; Emma Barnhøj Jeppesen og Dragan Jovanovic (red.): *Gæstearbejderne - fortællinger fra 70'erne*, Farum: Immigrantmuseet, 2025.

Hall, Stuart: 'Fjernsynsdiskursens indkodning og afkodning' i *Mediekultur* nr. 58, 2015 (oprindeligt 1973).

Hermansen, Cathrine Kyø og Emma Barnhøj Jeppesen: 'Mellem familiealbums, turbaner og palkier – Museet som rum for samskabelse og demokratiske samtaler', I M. Vejrup og L. M. Schütze (red.): *Religion & Museer – Dansk kulturhistorie med nye øjne*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2022.

Horst, Christian: 'Tolkning af fremmede i Danmark i dag' i Kristof K. Kristiansen og Jens R. Rasmussen (red.): *Fjendebilleder og fremmedhad*, København: Gyldendals bogklubber og FN-forbundet, 1988/1989.

Hussein, Mustafa; Yilmaz Ferruh og Tim O'Connor: *Medierne, minoriteterne og majoriteten. En undersøgelse af nyhedsmedier og den folkelige diskurs i Danmark*. København: Nævnet for Etnisk Ligestilling, 1997.

Jensen, Bent: *De fremmede i dansk avisdebat fra 1870'erne til 1990'erne*, København: Rockwool fondens forskningsenhed, Spektrum, 2000.

Jensen, Ingrid Oustrup: *Mødre i fremmed fædreland*, Statens Filmcentral / Saga Video & Kortfilm, 1984.

Jeppesen, Emma Barnhøj, Jonas Hørup Ruskjær & Liv Köhne Lind: *Håndbog for samskabte samlinger*, Billund & Farum: Mark – Museet for en ny Danmarkshistorie & Furesø Museer, 2025.

Jeppesen, Kirsten Just: *Unge indvandrere - En undersøgelse af andengeneration fra Jugoslavien, Tyrkiet og Pakistan*, København: Socialforskningsinstituttet, 1989.

Jønsson, Heidi Vad: *Fra lige muligheder til ret og pligt: Socialdemokratiets integrationspolitik i den moderne velfærdsstats tidsalder*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2018.

Kvale, Steinar og Brinkmann, Svend: *Interview - Det kvalitative forskningsinterview som håndværk*, København: Hans Reitzels Forlag, 1997/2015.

Mirdal, Gretty Mizrahi: 'Tyrkiske kvinder i Danmark' i *Tidsskriftet Psykologi nr.1*, 1982.

Møller, Janus: 'Identitet og kodevekslen hos unge tosprogede med dansk-tyrkisk baggrund', *Københavnstudier i tosprogethed*, Køgeserien Bind K8, Danmarks Pædagogiske Universitet, 2001.

Naguib, Saphinaz-Amal: 'The One; the Many and the Other: Revisiting Cultural Diversity in Museums of Cultural History' i *National Museums in a Global World. NaMu III, Linköping Electronic Conference Proceedings*, Linköping: Linköping University Electronic Press, 2007.

Odumosu, Temi: 'Blinde vinkler (En rejsendes fortælling) - Noter om kulturelt medborgerskab, magt, anerkendelse og forskellighed', i Jacob Thorek Jensen og Ida Brændholt Lundgaard (red.): *Museer - Borgere og bæredygtige løsninger*, København: Kulturstyrelsen, 2015, s. 110-119.

Parker, Charlie, Sam Scott og Alistair Geddes: 'Snowball Sampling', i Paul Atkinson m.fl. (red.): *SAGE Research Methods Foundations*, London: SAGE Publications, 2019.

Pedersen, Lars; Selmer, Bodil: *Muslimsk indvandrerungdom. Kulturel identitet og migration*, Aarhus: Aarhus University Press, 1991.

Petersen, Eggert; Elefteria Tata Asrcel, Gretty K. Mizrahi Sirazi, Jane Schreiner, Hans Tage Truelsen: *Gæstearbejder i København*, København: Mellempfolkeligt Samvirke og Mentalhygiejnisk Forskningsinstitut, 1970.

Rathjen, Kasper: "Der er mange politikere i museumsbranchen" i *MiD Museumsformidlere i Danmark* nr. 45, 2022.

Sandbye, Mette: *Fra Instamatic til Instagram*, København: Strandberg Publishing, 2025.

Saussure, Ferdinand de: *Course in General Linguistics*, London: Duckworth, 1974 (oprindeligt 1916).

Simonsen, Kristina Bakkær: "'Hvor dansk skal man være for at være dansk?' Hvordan unge efterkommere af indvandrere fra Mellemøsten oplever mulighederne for at høre til i Danmark', i *Politica*, 49. årg. nr. 3, 2017.

Staunæs, Dorte: *Køn, etnicitet og skoleliv*, Frederiksberg: Forlaget Samfundslitteratur, 2004.

Søndergaard, Dorte Marie: *Tegnet på kroppen. Køn: Koder og konstruktioner blandt unge voksne i akademia*, København: Museum Tusculanum, 1996/2006.

Togeby, Lise: *Fremmedhed og fremmedhad i Danmark*, København: Forlaget Columbus, 1997.

Yow, Valerie: "'Do I Like Them Too Much?': Effects of the Oral History Interview on the Interviewer and Vice-Versa', *The Oral History Review*, Vol 24, No, 1, Oxford University Press, 1997.